

TERMINOLOGIJA U SUVREMENOJ LINGVISTICI

Radoslav Katičić

Već se pri površnu susretu sa suvremenom lingvističkom literaturom može primijetiti da se njezina terminologija razlikuje od one na koju su tradicionalno školovani lingvisti navikli. U takvim se djelima često javljaju novi termini ili pak pri čitanju otkrivamo da dosadašnji termini imaju neko novo ili specijalizirano značenje. Isto se tako često dešava da lingvistički radovi posvećuju velik dio prostora iznošenju vlastitoga terminološkog sustava i definicijama novouvedenih termina. Ta je pojava izvanredno značajna jer se gramatička terminologija u dugom razdoblju od preko 20 stoljeća odlikovala svojom izvanrednom konzervativnošću.

Tradicionalni naši gramatički termini ostali su u bitnome nepromijenjeni od antike. Gramatika grčkoga jezika koju je u 2. stoljeću prije našega računanja vremena napisao Dionizije Tračanin postala je podloga čitave evropske lingvističke tradicije. Budući da je od toga vremena gramatika bila dio osnovnoga obrazovanja, njezina je terminologija u inerciji školske prakse ostala nepromijenjena od antike preko srednjega vijeka sve do naših vremena. U tom dugom vremenskom razdoblju gramatički su se termini u više navrata prevodili. Ti su prijevodi bili doslovni i nisu unosili promjene u terminološki sustav. Prvo je grčka gramatička terminologija prevedena na latinski, a onda se iz tih dvaju osnovnih jezika evropskoga kulturnog kruga prevodila na razne druge jezike. Svi su ti prijevodi potpuno doslovni, termini su u svojem jeziku obično besmisleni i neke su se pogreške prvoga prijevoda na latinski sačuvale u današnjim evropskim jezicima. Tako se padež koji se u našoj gramatičkoj tradiciji navodi kao četvrti u grčkoj terminologiji zove *ptōsis atitikhē* »uzrokovani padež«. Tako je nazvan jer u tom padežu obično stoji objekt, a djelovanje se glagolske radnje shvaćalo kao uzrokovanje. Naziv je izveden od grčke riječi *aitia* »uzrok«. Ali ta riječ ima još i značenje »optužba«. Zato se naziv može shvatiti i kao »padež optužbe«. Upravo su ga tako onda i preveli na latinski kao *casus accusativus* prema *accusare* »optuživati«. Ne samo da se taj krivi prijevod održao u evropskoj gramatičkoj terminologiji, nego se prevodio i dalje pa se tako danas u ruskom jeziku zove *винительный падеж* »padež optužbe«.

Ovaj upravo nevjerovatan terminološki konzervativizam moguć je dakako samo u gramatici u užem smislu koja se kao gotov i nepromjenljiv sustav znanja u školama predaje iz naraštaja u naraštaj. Svaki istraživački rad koji prelazi te okvire treba gipkiju terminologiju koja će omogućiti da se izraze nove spoznaje i da se u korak s napretkom rada razvija i terminologija. Ipak, burni razvoj evropske lingvistike koji je započeo početkom prošloga stoljeća nije sve do najnovijega vremena dirao u tradicionalnu gramatičku termino-

logiju. Uzrok je tome što ta lingvistička istraživanja nisu zalazila u sam predmet gramatike nego su ga samo proširili novom povijesnom perspektivom. Rezultat toga rada bila je poredbena i povijesna gramatika koja se u svemu što se opisa jezičnoga sustava tiče služila pojmovnim aparatom i terminima tradicionalne školske gramatike. To je ostalo tako sve dok se lingvistička znanost svodila samo na to da se gramatici dodaje povijesna perspektiva. Opis jezika kakav je bio u pojedinim razdobljima svojega razvoja nije za lingviste toga vremena bio znanstveni problem. Oni su vjerovali da je sva pitanja s tim u vezi riješila već tradicionalna školska gramatika, pa je dosta da se ona dobro i primjereno primijeni na materijal pojedinoga jezika.

To se stanje početkom našega stoljeća počelo pomalo mijenjati. Sve se više uvidalo da je opis jezika velik znanstveni problem. Čim je lingvistika doprla do te spoznaje, morao je doći kraj idiličnom miru u gramatičkoj terminologiji. Veća egzaktnost i eksplicitnost lingvističkoga rada, u kojem se sustavno počinju izbjegavati skrivene pretpostavke, dovodi do stvaranja nove terminologije. Kao druge znanosti, tako se i lingvistika na početku našega stoljeća okrenula istraživanju svojih teoretskih osnova. Pri takvu je položaju posve prirodno što se u lingvistici jako razmahalo terminološko stvaralaštvo i što su novi terminološki sustavi koji su u toku takva naglog razvoja iznikli bili vrlo različiti i slabo usklađeni. Taj je položaj još više otežala okolnost što je odjednom nikao velik broj terminoloških sustava i što je gotovo svaki pisac stvarao vlastiti ili prihvaćao već stvoreni sa znatnijim izmjenama. Sliku o tim zbivanjima daje korisna i zanimljiva knjiga Milke Ivić.¹ Bila je to visoka i teška cijena koja se morala platiti za značajan napredak u lingvističkoj misli postignut za posljednjih desetljeća. Time se znatno otežalo sporazumijevanje među lingvistima raznih škola, a laicima sa školskom gramatičkom naobrazbom postala je jezična znanost teško pristupačna. Zbog toga čitaocu s običnom tradicionalnom gramatičkom naobrazbom čitanje takvih djela zadaje sve više muke i suvremena lingvistika pri prvom susretu katkada djeluje odbojno.

U naše se vrijeme lingvistika naglo pretvara u vrlo apstraktnu disciplinu, razumljivu samo stručnjacima s posebnom naobrazbom. U tome ona slijedi opći razvoj. Srednjoškolska naobrazba omogućuje danas za sve manje disciplina istinsko razumijevanje njihovih novijih spoznaja. Između stručnjaka i obrazovanoga laika otvorio se ponor i on se sve više produbljuje. Potrebno je stoga poduzeti sve što se može da bi se ublažile nepovoljne posljedice toga nužnoga našeg razvoja i olakšao pristup suvremenim znanstvenim spoznajama. Za to su na prvom mjestu potrebni uvodi u terminologiju i osnovne pojmove. Jer lingvist ne može i neće moći biti nitko tko ne poznaje razne terminološke sustave, tko se ne uvježba u tome da brzo raspozna koji je sustav

¹ Pravci u lingvistici, Ljubljana, 1963.

u kojem radu primijenjen i tko ne usvaja s lakoćom nove terminološke sustave uočujući u čemu se podudaraju i u čemu se razlikuju od poznatih.

U novije vrijeme međutim kao da se primjećuju prvi znakovi smirivanja. Terminološki sustavi postaju nekako stabilniji i njihovi su međusobni odnosi već bolje istraženi i određeni, pa donekle upućenom čitaocu više nije tako teško jednu terminologiju zamijeniti drugom. Zato sada pomalo dozrijeva vrijeme da se pristupačnim uvodima u terminologiju suvremene lingvistike olakša pristup manje upućenima i da im se tako približe značajni rezultati jezičnoga istraživanja posljednjih desetljeća. Kao takav uvod u terminologiju novije lingvističke literature trebao bi da posluži i ovaj članak.² U njemu se neće glavna pažnja posvećivati alternativnim značenjima pojedinih termina jer takav način izlaganja pretpostavlja intenzivno memoriranje i prikladniji je za terminološki rječnik nego za ovakav suvisli prikaz. Osim toga je pronicanje u jedan sustav suvremene lingvističke terminologije mnogo bolji uvod u čitavo to područje nego stalno inzistiranje na alternativnim mogućnostima. Tko je razumio i dobro upoznao jedan sustav, lako će primijetiti i shvatiti u čemu se drugi od njega razlikuje. Zato će se ovdje izložiti i definirati najosnovniji termini suvremene lingvistike, i to tako da se posebno istakne njihova sustavnost i da ih ne bude teško razumjeti i onda kad se upotrebljavaju u nešto drukčijem značenju. Potpuno je snalaženje u lingvističkoj terminologiji vještina koja se stječe dugotrajnim i upornim radom na upoznavanju lingvističke znanstvene literature.

Osnovna spoznaja suvremene lingvistike jest dvodioba *jezične pojave* ili *djelatnosti na jezik* i *govor*. To razlikovanje potječe od F. de Saussurea.³ Jezik i govor prijevodi su francuskih termina *langue* i *parole*. Govor je ona fizička realnost koja se u jezičnoj pojavi može neposredno promatrati. Govorom se vrši jezično sporazumijevanje. Svako je takvo sporazumijevanje *govorna situacija*. Predavanje, razgovor, dovikivanje, pisanje pisma, telegrafiranje, sve su to govorne situacije. One su beskonačno raznolike i mogu biti izvanredno složene. No svaka se govorna situacija, ma kako složena bila, može rastaviti na elementarne dijelove: *govorne akte*. Govorni akt obuhvaća jednoga govornika i jednoga slušaoca. U njemu *govornik* odašilje neku fizičku supstanciju tako organiziranu da sadrži obavijest, a *slušalac* je prima. Ta se organizirana fizička supstancija zove *tekst*. U razgovoru tekst su zvučni va-

² Mnoge definicije osnovnih lingvističkih termina dane su u člancima R. Katičić, »O prirodi jezičnoga razvoja«, Jezik, XII, str. 34. i d. i »Nekoliko primjera uz članak o jezičnom razvoju«, Jezik, XII, str. 79. i d. Potpuni prikaz terminologije američke deskriptivističke škole daje R. Filipović, »Bloomfield i američka lingvistika«, Suvremena lingvistika, 2, Zagreb, 1963, str. 33-103. Terminologiju danske lingvističke škole izlaže podrobno R. Katičić, »Danska strukturalistička škola (glosematika)«, Suvremena lingvistika, 2, Zagreb, 1963, str. 64-82 i »Načrt glosematičke algebre H. J. Uldalla«, Suvremena lingvistika, 3, Zagreb, 1964, str. 48-69.

³ Usp. V. Vinja, »Ferdinand de Saussure: Kurs opće lingvistike i sociološka škola«, Suvremena lingvistika, 2, Zagreb, 1963, str. 3-24.

lovi koje govornik odašilje slušaocu. Pri pisanju je to površina o koju se nejednoliko odbijaju svjetlosni valovi. Tekst može biti i svaka druga fizička supstancija: npr. električni impulsi, elektromagnetski valovi ili neravna površina papira kao pri sljepačkom pismu.

Tekst je dakle fizička supstancija organizirana tako da sadrži željenu obavijest. Ta se pak organizacija po kojoj fizička supstancija postaje tekst zove *jezik*. U različitim tekstovima ona može biti ista. Zato i kažemo da razni tekstovi mogu biti na istom jeziku. Jezik stoji prema govoru u posebnom odnosu. On se u njemu *ostvaruje*.

Osnovna dvodioba jezične pojave upravo je temelj suvremenoj lingvistici i većina je škola izričito prihvaća. Ona je izvanredno unaprijedila naše razumijevanje jezične pojave, a za terminologiju je imala dalekosežne posljedice. Morali su se naime razviti paralelni termini od kojih će se jedni odnositi na govor, a drugi na jezik. Tako se više nije mogao upotrebljavati tradicionalni termin *glas* u svojem starom značenju jer se odnosio i na jezik i na govor. Njime se označavala jednako fizička pojava zvuka i nematerijalna jezična jedinica. Suvremena je lingvistika tu morala stvoriti nešto novo. Uvedeni su termini na osnovi grčkoga leksičkog materijala, ali bez mnogo obzira za pravila grčkoga jezika. Prema grčkim riječima *phōnē* »glas«, *phōnēma* »glasanje« i *állos* »drugi« stvoreni su termini *fon*, *fonem* i *alofon*. Prvi od njih, *fon* odnosi se na govor i označuje glas kao fizičku pojavu. U tom se značenju zadržao i stariji termin *zvuk*, a katkad i *glas*. *Fonem* se odnosi na jezik i označuje jezičnu jedinicu koja se u fonima ostvaruje. Tako, izgovorimo li ime *Ana*, imamo dva fona *a* u kojima se dvaput ostvaruje jedan te isti fonem hrvatskosrpskoga jezika. Foni koji ostvaruju isti fonem jesu *alofoni*. Prema tome su prvi i posljednji fon u izgovorenim imenu *Ana* *alofoni*. Isto su tako *alofoni* i foni što u izgovorenim imenima *Ana* i *Anka* stoje na drugom mjestu. I oni ostvaruju isti fonem iako među njima postoji razlika propisana jezičnom organizacijom. Za takve *alofone* s propisanom razlikom često se upotrebljava termin *varijanta*. Lingvistička disciplina koja proučava *fone*, *foneme* i *alofone* kojega jezika zove se *fonologija*.⁴ Tim se imenom ona razlikuje od *fonetike* koja svestrano istražuje akustiku i fiziologiju govornih glasova.

U morfologiji uveden je prema grčkoj riječi *morphē* »oblik« paralelan red termina *morf*, *morfem* i *alomorf*. Osnovne su morfološke jedinice *morfemi*. To su najmanji dijelovi na koje se može raščlaniti govorni znak tako da dijelu

⁴ Usp. R. Filipović, »Roman Jakobson - Morris Halle, Fundamentals of language«, Suvremena lingvistika, 1, Zagreb, 1962, str. 1-15; Z. Škreb, »N. S. Trubetzkoy: Osnovi fonologije«, Suvremena lingvistika, 2, Zagreb, 1963, str. 26-33; Ž. Muljačić, »Opća fonologija i fonologija suvremenog talijanskog jezika«, Zagreb, 1964; R. Filipović, »Fonološke studije Romana Jakobsona«, Suvremena lingvistika, 3, Zagreb, 1964, str. 2-34; K. Pranjić, »André Martinet, Économie des changements phonétiques«, Suvremena lingvistika, 1, Zagreb, 1962, str. 1-6.

izraza bude pridružen dio sadržaja. Kao kompleksan znak može se uzeti izreka: *Ljudi govore*. Ona se može dijeliti na manje dijelove u kojima je dio sadržaja kompleksnoga znaka pridružen dijelu njegova izraza. Takvi su dijelovi *ljudi* i *govore*. Međutim oni se i dalje mogu dijeliti sve dok ne dođemo do nedjeljivih dijelova. Takav je nedjeljivi dio npr. *ljud* koji se javlja još u *ljudski* ili *mnogòljudan*. Drugi je nedjeljivi dio *i* koji se javlja još u *jeleni*, *medvjedi*, *učitelji*. Zatim dolazi *govor* kao u *govornik* i *e* kao u *misle*, *rade*. Izraz se tih znakova može dakako i dalje dijeliti, npr. *go-vor*, *g-o-v-o-r*, *lj-u-d*. Ali jedinicama izlučenim tom daljnjom diobom kao što su slogovi i fonemi nisu pridruženi dijelovi sadržaja. Lako je uvidjeti da *go* ili *g* u *govor* nemaju sadržaja koji bi bio dio sadržaja »govor«. U našoj su rečenici četiri nedjeljiva dijela morfemi.

Upravo prikazana djeljivost znaka karakteristično je svojstvo jezika. Ona se zove *artikulacija* i omogućuje da se ograničenim brojem jedinica tvori beskonačan broj različitih znakova. Dioba kompleksnoga znaka sve do najmanjih jedinica (morfema) zove se *prva artikulacija*. Daljnja dioba izraza morfema sve do fonema zove se druga artikulacija. Treća bi artikulacija onda bila dioba sadržaja morfema sve do njegovih nedjeljivih dijelova.

Izraz morfema nužno je niz fonema. Niz jezičnih jedinica zovemo *postava*. Taj se termin morao prevesti jer se i u drugim jezicima upotrebljavaju domaće riječi koje obično znače »lanac«, »niz« ili nešto slično. Takve se riječi ne mogu jednostavno preuzimati ako ne želimo upotrebljavati tuđice koje su slabo integrirane u naš standardni jezični sustav kao što su *dizajn*, *dizajner* ili *asambleja*. Tu se ne može postupati kao s terminima grčkog i latinskog podrijetla. Stoljetna intimna povezanost s tim jezicima omogućila je da se njihove riječi po jasno utvrđenim pravilima potpuno uklapaju u naš standardni rječnik. Kao što *banderium* i *dicasterium* postaju *banderij* i *dikasterij*, tako onda i *criterium*, *territorium* i *symposium* postaju *kriterij*, *teritorij* i *simpozij*.

Izrazi *fon*, *fonem* i *alofon*, *morf*, *morjem* i *alomorf* tvore autonomni terminološki sustav u koji se mogu uklopiti i drugi termini. U njemu se mogu predvidjeti nazivi jedinica za područja istraživanja koja je lingvistika tek načela. Prikazivanje jezičnih znakova istorodnim jedinicama zove se *razina*. Isti se znak može prikazati na razini fona, fonema, morfa, morfema i na drugim razinama. Naziv najznačajnijih jedinica svakoga područja lingvističkoga istraživanja izveden je sufiksom *-em*. U fonologiji su to fonemi, a u morfologiji morfemi. Za osnovnu sintaktičku jedinicu upotrebljava se naziv *tagmem*, a za stilističku *stilem*. Za pismo je osnovna jedinica *grafem*. U svakom području lingvistike imamo dakle jednu glavnu razinu koja se prema tvorbi termina naziva *emsko razina*. Stoga se *stilem* može definirati kao stilistička jedinica na emskoj razini. Emski se termini upotrebljavaju još u istraživanju rječnika gdje se osnovna leksička jedinica naziva *leksem*, pa u seman-

tici kojoj stoje na raspolaganju termini *sem* i *semem*, a može se upotrijebiti i *alosem*. U suvremenoj lingvistici ima i škola koje mnogo operiraju sintaktičkim terminom *sintagma*.⁵ Upotreba je toga termina tako raznolika da ovdje nije moguće dati njegovo sveobuhvatno tumačenje. Obično se upotrebljava za nosioca sintaktičke funkcije, bila to pojedina riječ ili skupina riječi i alternativno za člana dvočlane sveze od koje jedan određuje drugoga.

Morfemi se po objektivnim kriterijima mogu razvrstati u *leksičke* i *gramatičke*. U našem su primjeru *ljud* i *govor* leksički a *i* i *e* gramatički morfemi. Ima lingvista koji za morfem upotrebljavaju termin *monem*. Leksički morfem je za njih *leksem*, a gramatički *morfem*.⁶ Termin morfem upotrebljava se dakle u raznim terminološkim sustavima različito i pri čitanju lingvističke literature moraju se te upotrebe jasno razlikovati.

Pri daljnjoj analizi gramatičkih morfema upotrebljavaju se za opis njihova sadržaja termini *gramatem* i *gramem*. Gramatem je sadržaj gramatičkoga morfema, a gramem je njegov dio. Gramemi se udružuju u *kategorije* tako da po jedan gramem iz svake kategorije zajedno tvore gramatem. U našem je primjeru u gramatičkom morfemu *i* morfu *i* pridružen gramatem »nom. pl. muš. roda«. Njega tvore tri gramema, po jedan iz kategorije padeža, kategorije roda i kategorije broja. To su tri kategorije iz kojih se biraju gramemi za gramateme deklinacije.

Među jedinicama u postavi postoje *sintagmatski* odnosi. To su odnosi koji povezuju jedinicu s drugom koja stoji pored nje. Među jedinicom na nekom mjestu u postavi i svima onima koje na njemu ne stoje, a mogle bi stajati, vladaju *paradigmatski* odnosi. Tako u rečenici *ljudi govore* među riječima *ljudi* i *govore* postoji sintagmatski odnos. Paradigmatski odnos postoji u toj istoj postavi između *ljudi* i *djeca* jer bi moglo biti *djeca govore*, a nije, nego je *ljudi govore*. Sintagmatski odnosi čine *sintagmatsku os*, a paradigmatiski *paradigmatisku os* jezika. Paradigmatiska os naziva se još i *os kombinacije* ili *os asocijacije*.

U suvremenoj se lingvistici često susreće termin *sustav* ili *sistem*. On se sad može definirati kao sveukupnost paradigmatiskih odnosa. Drugi je česti termin *struktura*. On se može definirati kao sveukupnost sintagmatskih i paradigmatiskih odnosa. Taj se izraz međutim ne upotrebljava uvijek kao termin i zato mu je značenje katkad vrlo neodređeno. Za obične je riječi velika prednost ako im se značenje prelijeva u bogatoj raznolikosti. Značenje termina naprotiv treba da bude što je više moguće jednoznačno. Zato se slikovito može reći da su obične riječi žive, a termini mrtvi. Ako dakle neku

⁵ Usp. R. Simeon, »Sintagma kao jezična jedinica«, *Suvremena lingvistika*, 2, Zagreb, 1963, str. 34-63; R. Mikuš, »Sintagmatski kompleksi i sintagmatska aksiomatika«, *Radovi Filozofskoga fakulteta u Zadru*, *Razdio lingvističko filološki*, (2), 1961/1962, god. 3, sv. 3, Zadar, 1962, str. 27-47.

⁶ Usp. A. Kovačec, »Principi opće lingvistike A. Martineta«, *Suvremena lingvistika*, 3, Zagreb, 1964, str. 89-114.

riječ želimo upotrebljavati kao termin, moramo je »ubiti i balzamirati«. Zato su kao termini najprikladnije izvedenice od grčkih i latinskih riječi, njihovi doslovni prijevodi ili pak neobične riječi vlastitoga jezika. Kod njih ne moramo uklanjati gipkost značenja koja je svojstvena svim uobičajenim riječima vlastitoga jezika.

Izraz struktura upotrebljava se terminološki još i u drugom značenju. Ako zamislimo postavu jedinica od kojih svaka pripada nekom razredu, možemo jedinice promatrati kao predstavnike svojih razreda. Tako dobivena postava razreda naziva se *strukturom* prvobitne postave jedinica. U našoj postavi *ljudi govore* pripada prva riječ u razred imenica, a druga u razred glagola. Postava: *imenica glagol* bila bi dakle u tom drugom smislu struktura postave *ljudi govore*.

Budući da suvremena lingvistika istražuje u prvom redu odnose među jezičnim jedinicama, i to sintagmatske i paradigmat-ske, dakle strukturu, nazivaju je često *strukturalizam*.⁷ Strukturalizam nije posebno područje lingvističkoga istraživanja nego je to čitava jezična znanost obrađena novim metodama. Pravi strukturalizam koji opisuje jezik po sintagmatskim i paradigmat-skim odnosima jedinica raznih razina postaje danas sve više skup klasičnih i tradicionalnih lingvističkih škola. Lingvistika se već okreće novijim metodama koje će bolje i dublje protumačiti jezičnu djelatnost. Utvrđivanje i raspoređivanje jedinica po njihovim odnosima, sintagmatskim i paradigmat-skim, dalo je vrijednih rezultata pri opisu jezičnih podataka i pomoglo je da se znatno razbistre jezični pojmovi. No čitav je taj pristup istraživanju jezika usmjeren na opisivanje zadanih postava i zbog toga nije prikladan da objasni stvaralačku sposobnost što je jezik daje govorniku i slušaocu. Osim toga su sintagmatski i paradigmat-ski odnosi u jeziku tako zamršeni da je praktički nemoguće tako ih potpuno pregledati i nabrojati da bi se stekla željena vlast nad jezičnom pojavom. Zbog svega su toga u lingvističkom radu postale potrebne nove i moćnije metode.

Jezik se danas sve više opisuje tako da se ne nabrajaju jedinice i njihovi odnosi nego se daju upute za operacije koje treba vršiti na zadanim objektima da bi se dobile jezične postave. To je *dinamički opis*. Upute za operacije daju se jezikom matematičkih teorija. Skup tako izraženih uputa zove se *algoritam*. Opis deklinacije imenica *žena, šuma, ptica, škola* u prva četiri padeža singulara morao bi prema klasičnom strukturalizmu izgledati otprilike ovako: postoje morfemi *žen, šum, ptic, škol* sa svojim izrazom i sadržajem i morfemi *a, e, i, u* kojima je izraz (morf) jednočlana postava fonema, a sadržaj »nom. sg. žen. r.«, »gen. sg. žen. r.«, »dat. sg. žen. r.«, »ak. sg. žen. r.«. U riječi se predviđaju dva mjesta. Na prvom stoji uvijek jedan od prva četiri morfema, a na drugom jedan od druga četiri.

⁷ Usp. S. Babić, »Hans Helmut Christmann, Strukturelle Sprachwissenschaft«, *Suvremena lingvistika*, 1, Zagreb, 1962, str. 1-9.

Ako iste jezične podatke želimo opisati dinamički i taj opis izraziti algoritmom, potrebno je uvesti neke simbole matematičke logike.⁸ Ovdje ćemo uvesti samo ove:

→ znači: ako postoji ono što je na prvom mjestu treba da bude i ono što je na drugom. Tim se simbolom izriče uputa da se ono što je na prvom mjestu u toku operacije zamijeni onim što je na drugom. Ovaj se simbol može odnositi samo na dva predmeta.

∇ znači: ili prvo ili drugo ili treće... ali samo jedno od nabrojanih. Ovaj se simbol može odnositi na bilo koji broj predmeta navedenih desno od njega. Da bi se znalo na koliko se predmeta odnosi, stavlja se desno gore mali broj i to za jedan manji od broja predmeta na koje se znak odnosi. Ako bi taj broj imao biti 1, izostavlja se. Kad se dakle znak odnosi na četiri predmeta bilježiti će se ∇^3 .

{ } Prelomljene zagrade znače da se predmeti u njima navode u utvrđenom i obveznom redosljedju.

S ovim elementima matematičke logike dat ćemo sada algoritam dinamičkoga opisa istoga fragmenta hrvatskosrpske deklinacije. Polaziti ćemo od zadanoga apstraktnog objekta R.

- (1) → R {O N}
 (2) → O ∇³ žen, šum, ptic, škol
 (3) → N ∇³ a, e, i, u

Ovaj je prikaz znatno jednostavniji i ekonomičniji od klasičnoga. Te se prednosti očituju to jasnije što su opisani odnosi brojniji i zamršeniji. U našem izvanredno jednostavnom primjeru one dolaze slabo do izražaja, ali su ipak jasno uočljive. Uzeti ćemo sada da nam je zadano R, pa ćemo primjenom algoritamskih pravila izvoditi predviđene operacije označujući u svakom redu iza rednoga broja broj pravila po kojemu je operacija izvršena:

(A)	1.	R	(B)	1.	R
	2.	{(1) (O N)}		2.	{(1) (O N)}
	3.	{(3) (O u)}		3.	{(2) (ptic N)}
	4.	{(2) (šum u)}		4.	{(3) (ptic e)}

Lako se je uvjeriti da se ovakvim postupkom mogu po našem algoritmu dobiti sva četiri padeža singulara navedenih četiriju imenica. Sam postupak u kojem se na zadanim objektima više operacije propisane algoritmom da bi se dobile jezične postavke zove se *proizvodnja* postava. Gramatički opis zasnovan na takvoj proizvodnji jest *proizvodna gramatika*. Taj je termin stvoren prema engleskom *generative grammar* i ruskom *порождающая грамматика*.

Ako dobro razmotrimo naš algoritam i proizvodnju morfemskih postava koja je na njemu zasnovana, lako ćemo se uvjeriti da dinamički opis sadrži

⁸ Usp. B. László, »Broj u jeziku«, Naše teme, 3/1959, br. 6, str. 128-176.

posve iste podatke kao i onaj klasični, samo što je prikladniji i ekonomičniji. Prvi je opis samo preformuliran u dinamički. Današnji bi lingvisti rekli da je jedan opis *preznakovljen (prekodiran)* u drugi. Takva proizvodnja koja je samo preznakovljen opis jedinica po njihovim sintagmatskim i paradigmat-skim odnosima zove se *derivacija*. Naš algoritam sadrži dakle derivacijska pravila, a proizvodni postupci (A) i (B) dvije su derivacije.

Derivacija se ne razlikuje bitno od klasičnoga strukturalističkog opisa nabrajanjem jedinica i odnosa i zbog toga sama ne može biti dorasla zadatku da opiše jezik u svoj njegovoj složenosti. Posebno su pri tome važne stvaralačke mogućnosti jezika. Osnovno je svojstvo jezične djelatnosti da govornik može reći rečenicu koju nikada nije čuo i da slušalac tako takvu posve novu rečenicu može razumjeti. To znači da je broj rečenica koje jezik može proizvesti beskonačan. Ipak nije svaka rečenica ispravna rečenica svojega jezika. Ljudi kojima je neki jezik materinski, koji su dakle njegovi *izvorni govornici* (ovaj je termin uveden za englesko *native speakers*) ne prihvataju svaku izreku kao rečenicu svojega jezika. Tako će izvorni govornik hrvatskosrpskoga jezika prihvatiti rečenicu *krava pase na livadi*, ali neće prihvatiti *krava pasu u livadoj* ili *avrak lase na pivadi*.

Dosad se pri proučavanju jezika obično pazilo samo na to da li je što kada izrečeno ili zapisano, dakle *potvrđeno*. Ako međutim uvidimo da se jezik ne može praktički prikazati kao inventar jedinica i odnosa nego jedino kao skup pravila za proizvodnju bezbrojnih strogo uvjetovanih mogućnosti, potreban nam je izraz za jezičnu pojavu koja je moguća bez obzira na to da li je kada potvrđena. Za takvu se pojavu kaže da je *ovjerena*.⁹ Taj se termin uvodi prema engleskom *grammatical* i ruskom *отмеченный*. Lako je zamisliti rečenicu koju nitko nikada nije rekao ili napisao. Tako rečenica *Sava kod Ogulina teče uzbrdo* vjerojatno dok je nisam ovdje napisao nije bila nigdje potvrđena, a ipak je u hrvatskosrpskom jeziku uvijek bila ovjerena. Nju izvorni govornici neće prihvatiti kao istinitu rečenicu, ali će je prihvatiti kao rečenicu svojega jezika. Počet će dokazivati da Sava ne teče kod Ogulina i da rijeke ne teku uzbrdo, ali neće reći da je rečenica loša ili da se to tako ne kaže. Neće je ispravljati niti glasno niti u sebi, nego će na nju odgovoriti.

Termin *ovjeren* uvodi se mjesto tuđice *gramatikaln* zato da se izbjegne poročni krug (*circulus vitiosus*) u terminološkom sustavu. Gramatika se naime definira kao opis ili uputa za proizvodnju svih i samo ovjerenih postava. Ako se ovjerenost nazove gramatikalnost, onda se naziv pojma iz kojega se logički izvodi gramatika jezično sam izvodi iz njezina naziva i tako sugerira suprotan odnos. Gramatikalne kao da su one postave koje su u skladu s gramatikom. Uistinu ovjerenost dolazi prije gramatike i gramatika vodi o njoj

⁹ Usp. V. Ivir, »Metodološki pristup pojmu ovjerenosti u proizvodnoj gramatici«, *Suvremena lingvistika*, 3, 1964, str. 83–88.

računa, a ne obratno. Zbog toga termin *gramatikaln* nije zgodan. Izraz *ovjeren* sugerira naprotiv ispravnu predodžbu da svaku postavu, dakle i svaku rečenicu, prosuđuje izvorni govornik. One koje on svojim prihvaćanjem ovjeri jesu ovjerene, druge nisu.

Jezični se opis može smatrati samo onda potpuno uspelim ako se na temelju njega mogu proizvoditi sve ovjerene postavbe kojega jezika i samo ovjerene postavbe. Oba su ova uvjeta bitna. Svaki od njih posebno vrlo je lako ispuniti. Tako se može dati uputa: uzmi sve oblike riječi navedenih u nekom iscrpnom rječniku i sve pravopisne znakove i postavljaj ih proizvoljnim redom u postavbe. Po takvoj će se uputi moći proizvesti sve ovjerene rečenice nekoga jezika, ali i bezbroj neovjerenih. Zato nas takav opis ne može zadovoljiti. Također se može reći: Ovjerene rečenice hrvatskosrpskoga jezika jesu:

1. *Dobar dan.* 2. *Tramvaj vozi ulicom.* 3. *Putovanje je dugo i naporno.* 4. *Skoro će biti podne.*

To su doista samo ovjerene rečenice, ali opis nije uspio jer to nisu ni izdaleka sve ovjerene rečenice. Nikome još nije pošlo za rukom da ispuni oba uvjeta, ali se prema tako jasno formuliranom konačnom cilju može mjeriti stupanj uspjeha svakoga predloženog opisa.

Da bi se stvaralačka priroda jezika uzela holje u obzir i da bi se komplicirani jezični odnosi mogli jednostavnije i prikladnije opisati, potrebni su proizvodni postupci koji se ne daju jednoznačno preznakoviti iz klasičnoga strukturalističkog opisa. Takav je postupak *transformacija*. Algoritam transformacije izražava se istim matematičkim jezikom kao i derivacija, samo što prema onih ograničenja koja omogućuju da se derivacija preznakovi u opis nabranjem i razvrstavanjem. Transformacijski je algoritam uputa za preobličivanje zadanih objekata bez ikakvih ograničenja.¹⁰ Transformacije se mnogo upotrebljavaju u tradicionalnoj školskoj gramatici, osobito u sintaksi gdje su i najpotrebnije. Tako se nikakvim nabranjem i razvrstavanjem jedinica i njihovih odnosa ne može opisati razlika između *zidanje Skadra* i *oranje Kraljevića Marka*. No ta se očita razlika vrlo lako može opisati transformacijskom proizvodnjom, ako se uzme da je prvi primjer preobličen iz *ljudi zidaju Skadar* time što je uklonjeno *ljudi*, glagol pretvoren u imenicu, a imenica što je ostala uza nj prešla u genitiv, dok je drugi primjer preobličen iz *Kraljević Marko ore polje* i to po istom pravilu samo što tu nije uklonjena prva *menska* skupina nego druga. Upravo tako objašnjava tu razliku i tradicionalna školska gramatika.

U mnogome se tako razvoj najnovije lingvističke misli vraća staroj gramatičkoj tradiciji i ponovo uvodi postupke i metode koje je klasični struktural-

¹⁰ Usp. Z. Bujas, »Dean Stoddard Worth, Transform Analysis of Russian instrumental Constructions«, *Suvremena lingvistika*, 1, Zagreb 1962, str. 1-11; V. Ivir, »Transformacijska teorija Noama Chomskog«, *Suvremena lingvistika*, 3, Zagreb, 1943, str. 72-82.

lizam zbog svojih osnovnih metodskih pretpostavaka morao odbaciti. Ali taj povratak tradicionalnoj gramatici zbiva se na sasvim novoj teoretskoj razini jer je strukturalizam u lingvistiku uveo nove metodološke standarde i visoke zahtjeve za teoretskom čistoćom koji su tradicionalnoj školskoj gramatici bili nepoznati, a od strukturalističkih su vremena postali bitno obilježje lingvističke misli. A razvijena lingvistička teorija otvorila je praktičnoj primjeni neslućene mogućnosti.

O PROBLEMIMA USPOREDNE SLAVISTIKE*

Dalibor Brozović

U razvoju slavenske filologije ima nekoliko faza i većih razdoblja. Slavistika prošlog stoljeća i početka našega karakterizirana je, mislim, trima glavnim značajkama:

1. U proučavanju slavenskih jezika, literaturâ, folklorâ, pa djelomično povijesti, prevladavali su opći, zajednički momenti nad posebnima, tj. nacionalnima.

2. Postojalo je dvojstvo austrijskog i ruskog tipa slavistike. Austrijski je, više-manje, odgovarao općem tipu filologija, npr. romanistike, germanistike, a ruski tip, ograničen na carsku Rusiju, tzv. »slavjanovedenie«, bio je struka uža od normalne slavenske filologije – jer se zanimao samo za Slavene izvan ruske carevine – ali i šira struka – jer je na tom užem području obrađivao teme znatno šire od opsega filologije.

3. Slavistika tog prvog razdoblja bila je prvenstveno internacionalna disciplina, u njoj je uvijek postojala jedna središnja ličnost. Bili su to, po redu, otac slavenske filologije Josef Dobrovský, onda Jernej Kopitar, Franc Miklošič, i konačno Vatroslav Jagić. Svaki od te četvorice predstavlja jednu fazu prvog razdoblja, ali na fizionomijama tih faza neću se zadržavati, nego ću priječiti na drugo razdoblje slavistike, nama bliže i zanimljivije.

Ono nije nastupilo tek s prvim svjetskim ratom, osjećalo se i u desetljeću prije 1914, kada su se slavenski narodi već pripremali i duhovno i društveno-ekonomski i politički za događaje što slijede, za novu sliku slavenskog svijeta nakon velikog rata. I Jagić je bio prisutan u tim zbivanjima, on je vidio da stara slavistika pomalo nestaje i shvaćao je i dobre i loše strane doba koje dolazi. Jagić je, mislim, bio najveći slavist svih vremena – on je bio posljednja eredišnja ličnost slavistike onog tipa u kojem su takvi velikani bili još mogući, on je ujedno bio i onaj koji je uklopio rusko »slavjanovedenie« u međunarodnu slavistiku, koji je, iskoristivši Berlin, uspio osloboditi tu internacionalnu disciplinu bečkog skrbništva, izbjegavši pri tom bilo koje novo, ali

* Koreferat na V kongresu jugoslavenskih slavista, Sarajevo, rujan 1965.